

Práva ohrožených a znevýhodněných dětí

(Závěrečná zpráva)

Jiří Kovařík, Hana Pazlarová, Věduna Bubleová

1. Úvod

Pojem "*ohrožené dítě*" odvozuje svůj význam od anglosaského "*child at risk*". V posledních letech - zejména díky terminologii Světové deklarace o přežití dětí, jejich ochraně a rozvoji z roku 1990 - bývá nahrazován pojmem "*děti ve zvlášť obtížných situacích*". V paragrafu 22 zmíněné deklarace jsou pak k tomuto pojmu výslovně vztaheny "sirotci, děti ulice, děti uprchlíků, přesídlenci, oběti válek a přírodních i lidmi způsobených katastrof, děti migrujících dělníků nebo děti žijící v jiných sociálně znevýhodněných skupinách, pracující děti, děti a mladí lidé uvězněni v pasti prostituce, pohlavního zneužívání a jiných forem vykořisťování, invalidní děti, adolescentní provinilci, oběti apartheidu a cizí okupace". V paragrafu 24 je zmíněno ohrožení drogovou závislostí, a to dokonce již v prenatálním stadiu. Jsou zde zmíněna nejen narkotika a psychotropní látky, ale i závislost na tabáku a alkoholu. Těmto na první pohled různorodým dlouhodobě ohrožujícím situacím je společně především to, že se týkají "*životního stylu*" jedinců, rodin, sociálních skupin a jejich prostřednictvím také dětí. Dalším důležitým společným znakem je, že děti si tyto situace nevolí svobodně, ale jsou do nich - většinou nedobrovolně - vrženy a není, až na výjimky, v jejich silách se z těchto podmínek vymanit. Obdobný význam někdy mívají i pojmy "děti v nouzi" a "děti se zvláštními (speciálními) potřebami". *Znevýhodněné dítě* je pak takové dítě, jehož životní podmínky neumožňují – v porovnání s jeho zdravými vrstevníky - jeho úplný zdravý a zdárný vývoj.

Poněkud odlišnou historii má dnes běžný deskriptivní pojem syndrom CAN (Child Abuse and Neglect) - syndrom týraného, zneužívaného a zanedbávaného dítěte, který představuje jednu z hlavních kategorií ohrožených dětí. Přestože týrání, zneužívání a zanedbávání dítěte je zřejmě staré jako lidstvo samo, teprve v padesátých letech 20.století se začali lékaři zabývat cíleně touto problematikou a nazvali ji souhrnně jako neúrazová poranění. V roce 1962 popsal Kempe tzv. syndrom bitého dítěte (battered child syndrom). V následujících letech se začal stále více používat a prosazovat již zmíněný pojem syndrom CAN.

Pro náš účel budeme používat širší pojem "**ohrožené a znevýhodněné děti**". Máme při tom na mysli děti, jejichž životy či zdraví jsou nějakým způsobem ohroženy. Zde je však na místě připomenout určitý terminologický posun, k němuž v případě vymezení pojmu "*zdraví*" došlo. Dnes již půl století stará a běžně používaná definice zdraví WHO říká, že "*zdraví není jen absencí nemoci, ale je to komplexní stav tělesné, duševní a sociální pohody*". Později, ve výzvě WHO "Zdraví pro všechny do roku 2000", se objevuje definice nová, která – podle našeho názoru - starší vymezení nenahrazuje, ale spíše doplňuje: "*zdraví je schopnost vést sociálně a ekonomicky produktivní život*", přičemž tento doplněk se vztahuje spíše na období dospělosti než na dobu dětství.

Právy dítěte rozumíme veškerá práva formulovaná v **Úmluvě o právech dítěte** z roku 1989, přičemž při jejich chápání a výkladu vycházíme z původní anglické verze a tudíž principu „nejlepšího zájmu dítěte“, který je v českém překladu výrazně oslaben a z principu, formulovaného zcela jednoznačně v preambuli Úmluvy: „v zájmu plného a harmonického rozvoje osobnosti musí děti vyrůstat v rodinném prostředí, v atmosféře štěstí, lásky a porozumění“.

V našem projektu užíváme následujícího vymezení - „ohroženými a znevýhodněnými dětmi“ rozumíme především **děti vyrůstající v ústavní péči, zdravotně či mentálně**

postižené, sociálně znevýhodněné a děti romské. To, oč nám v posledku jde, je celkové zlepšení jejich situace, snížení jejich počtu (v případě dětí ústavních) a jejich začleňování do přirozených sociálních struktur (rodina, škola, vrstevníci) a naplňování jejich lidských práv.

Dílčím **cílem** na této cestě – a smyslem tohoto projektu – bylo pokusit se propojit neziskové organizace, které se dětským a lidským právům přednostně věnují. Jejich úsilí bylo zatím spíše roztržité, nekoordinované a pouze parciální a péče o ohrožené děti se tak i nadále výrazně vzdalovala ideálu komplexního a systematického naplňování dětských práv. Tato roztržitost ovšem nebyla a není původní příčinou daného stavu – pouze nebyla schopna tento stav průběžně měnit. (Primární příčiny spočívají jednak v chybné filosofii péče o ohrožené a znevýhodněné děti, jednak jsou zabudovány přímo v systému státních institucí, které se výchovou a péčí o děti zabývají. K této klíčové otázce se vrátíme později). Proto jsme tyto organizace oslovili, navázali s nimi (a mezi nimi) kontakt a započali společně vytvářet podmínky pro koordinaci a vzájemnou spolupráci. Domníváme se, že společné a cílené působení všech subjektů sdružených v neformální síti a důsledné informování zákonodárných orgánů i veřejnosti by mělo následně vést ke zvýšenému zájmu o tyto otázky a tím ke zvýšení aktivity všech zúčastněných. Byli bychom rádi, kdyby výstupy z tohoto projektu přispěly ke změnám v postojích zákonodárců i celé veřejnosti a tím k naplňování lidských práv v každodenním životě dětí.

Konkrétním krokem k naplnění této ideje je již zmiňovaný vznik neformální sítě (network) organizací, které se právy dětí zabývají. S tím souvisí vytvoření on-line internetového adresáře těchto organizací, který by kromě kontaktů obsahoval i stručné představení a charakteristiku činnosti tak, aby se předcházelo případné duplicitě, nebo naopak byla zjištěna bílá místa, kterými se doposud nikdo nezabývá. Tyto internetové stránky (např. www.detskaprava.cz) by se v budoucnu mohly stát místem pro diskusi odborníků i veřejnosti a především by na nich jako další krok měla začít pracovat internetová poradna pro dětská práva a problematiku ohrožených dětí.

Dalším krokem mohou být (a jsou) společně připravované a oponované projekty námětů změn a návrhů opatření, jež by měla vést k neokleštěnému a důslednému naplňování principů, ducha a závazků vyplývajících z Úmluvy o právech dítěte.

2. Současná situace a její kontext

V době realizace našeho projektu došlo jak na naší domácí půdě, tak na půdě mezinárodní (avšak vztažené k naší tuzemské situaci) k několika významným událostem.

Již první setkání a semináře realizované v rámci tohoto projektu ukázaly, že činnost neziskových organizací míří stále cíleněji k řešení základních otázek péče o děti a implementaci Úmluvy o právech dítěte a doplňuje tak mnohdy činnost (zanedbávanou) státní sféry. Příkladem by zde mohla být „Zpráva o stávajícím stavu náhradní výchovné péče o děti a mládež bez rodinného zázemí v ČR (2001)“ a „Nová koncepce systému péče a podpory pro rodinu a dítě v ČR“, připravená v rámci projektu Proměna občanským sdružením DOM. Jiným příkladem by mohl být „Slabikář dětských práv – vím, co smím“ a k němu připojený pracovní sešit, připravený různými odborníky z neziskového sektoru a publikovaný Nadací Naše dítě ve spolupráci s nakladatelstvím Portál. (V obou případech stojí za zmínku, že plnění závazků vyplývajících z Úmluvy o právech dítěte se ujaly neziskové organizace a nikoli státní sféra. V prvním případě se jedná o oblast činnosti, která spadá převážně pod resort MPSV, jež navzdory mnohým expertizám a návrhům doposud nepředložilo návrh na reformu systému péče o rodinu a dítě; v druhém případě jde o problematiku výchovy k lidským právům, jež spadá pod resort MŠMT).

Z mezinárodních událostí je pak v této souvislosti nejdůležitější hodnocení české zprávy o plnění Úmluvy o právech dítěte, provedené 31.ledna 2003 hodnotícím výborem

OSN v Ženevě. Podobně jako v případě zprávy předchozí, upozorňuje i současné hodnocení na výrazné nedostatky v oblasti péče o děti a rodinu, zejména na nedostatky sociální politiky v případě dětí, které vyrůstají mimo vlastní rodinu. Nepovažujeme za náhodu, že hodnocení ženevského výboru se v mnohém shoduje s našimi nálezy, poznatky a závěry. Vrátime se k nim důkladněji v závěru této zprávy.

3. Jednotlivé etapy a výstupy projektu

3.1. Počátek projektu – zkontaktování organizací a rozeslání monitorovacích dotazníků

V návaznosti na předchozí projekty Střediska NRP (SNRP) a ve spolupráci s některými dalšími organizacemi a nadacemi neziskového sektoru jsme vyhotovili seznam potenciálních účastníků našeho projektu a institucí, jež by mohly tvořit základ zmíněné informační a koordinační sítě. Všechny oslovené organizace byly požádány, aby vyplnily příložený dotazník zaměřený na dva základní okruhy otázek: první na získání informací o organizaci samotné, na její činnost a cíle; druhý okruh otázek mířil již konkrétně do oblasti dětských práv.

Celkem bylo **osloveno 120 organizací**, které bychom mohli rozdělit do dvou skupin. Na jedné straně organizace, které dětská práva přímo deklarují jako jeden ze svých hlavních zájmů a cílů a na druhé straně organizace, které s ohroženými a znevýhodněnými dětmi přímo pracují a patrně se tedy s případným porušováním jejich práv přímo setkávají. Celkem se vrátilo 18 vyplněných dotazníků. Tím byl dán i okruh participujících a vskutku zaangażovaných institucí.

Zpracováním došlých dotazníků jsme zjistili, že organizace, které odpověděly, se nejčastěji zabývají (pořadí je určeno četností odpovědí):

1. poradenstvím a odbornými konzultacemi
2. poskytováním azylových služeb
3. prevencí syndromu CAN
4. integrací dětí se zvláštními potřebami
5. podporou a sanací rodiny
6. terénní prací.

Cílovou skupinou těchto organizací jsou:

1. děti žijící v ohrožených rodinách (CAN)
2. děti žijící mimo vlastní rodinu
3. děti se zvláštními zdravotními a sociálními potřebami
4. osamělé matky s dětmi
5. další NNO
6. odborná veřejnost

(pořadí je vytvořeno opět podle četnosti odpovědí - s možností několikanásobné odpovědi).

Z odpovědí organizací vplynuly následující **rizikové oblasti v dodržování dětských práv**:

1. rodina
2. sociální služby
3. justice
4. školství
5. ústavní zařízení
6. zdravotnictví.

3.2. Pracovní seminář – zamyšlení nad výsledky, hledání priorit a strategií přístupu

Koncem června 2002 uspořádalo Středisko NRP první pracovní seminář v rámci projektu Práva ohrožených a znevýhodněných dětí. Semináře se zúčastnili zástupci (a je nutno podotknout, že především zástupkyně) cca 20 nestátních neziskových organizací, které se ve své práci setkávají s otázkami dodržování práv dětí, a to především dětí sociálně a zdravotně znevýhodněných či jinak ohrožených.

Po krátkém představení všech přítomných byli v úvodu semináře účastníci seznámeni s výsledky zachycenými prostřednictvím monitorovacích dotazníků. Po krátké diskusi jsme se prostřednictvím modifikované víceúčelové hierarchizační metody (VHM) zaměřili na zmapování dalších problémových okruhů a ohnisek. Cílem počátečního braistormingu bylo zachytit konkrétní situace, postoje, procesy či systémové chyby, které účastníci vidí jako častou příčinu porušování dětských práv. Během krátké doby vznikl seznam více než 50 námětů k další práci. Spektrum problémů, které účastníci semináře při své práci vnímají, bylo velmi široké, od zcela konkrétních **pochybení** až po obecně **etické otázky**. Brainstorming byl první fází hierarchizační metody (VHM), která byla náplní druhé části pracovního semináře. Cílem bylo zmapovat nejproblematičtější okruhy v oblasti dodržování dětských práv.

Z původních více jak 50 problémů vybrali účastníci nejprve 12 problémů a poté každý účastník 5 okruhů, které považoval ze svého hlediska za nejpálčivější. Těchto 5 problémů bylo opět seřazeno podle naléhavosti. Sečtením pořadí, které zúčastnění přisoudili jednotlivým problémům, vzniklo konečné pořadí a byl vytvořen **žebříček 12** (resp.14) **nejožehavějších problémů**. Jeho konečná podoba je následující:

1. Týrání a zneužívání dětí (CAN).
2. Komunikace v rodině.
3. Absence služeb pro rodinu.
4. Neucelenost systému.
5. Nízký kredit rodiny.
6. Nekompetentnost a pomalost soudů.
7. Nízká kontrola ústavních zařízení.
8. Šikana.
9. Vzdělání a supervize odborníků.
10. Málo času na výchovu.
11. – 12. Neschopnost škol zvládat odlišnosti žáků.
Resortismus.
- 13.-14. Roztříštěnost kompetencí.
Sociální diskriminace.

Výše uvedené problémy byly poté rozděleny do 3 logicky souvisejících skupin. Do další práce nebyly zařazeny otázky týrání a zneužívání dětí a šikana, které jsou natolik závažné, že by vyžadovaly samostatně zaměřený seminář či workshop a mnohem rozsáhlejší časový prostor. Zbylé okruhy byly rozděleny takto:

1. skupina

- *neucelenost systému*
- *roztříštěnost kompetencí*
- *resortismus*
- *absence služeb pro rodinu*

2. skupina

- *nekompetentnost a pomalost soudů*
- *nízká kontrola ústavních zařízení*

- *neschopnost škol zvládat odlišnost žáků*
- *vzdělávání a supervize odborníků*

3. skupina

- *málo času na výchovu*
- *nízký kredit rodiny*
- *komunikace v rodině.*

Během paralelní, avšak oddělené práce ve třech skupinkách zformulovala každá ze skupin vlastní návrh na zlepšení situace v příslušné oblasti problémů. Poté následovala veřejná prezentace výsledků každé skupiny pro všechny účastníky. Vždy jeden vybraný zástupce představil ostatním vizi řešení svojí pracovní skupiny.

První skupina, která řešila především **systémové otázky sociálních služeb**, navrhovala celkovou restrukturalizaci tohoto systému jako nejlepší krok, který by ve svém důsledku vedl k důslednějšímu dodržování práv dětí. Hlavní myšlenkou bylo jasné **definování a vznik jednoho státního orgánu odpovědného za veškeré otázky související s životem rodiny a dětí**. V současné době je tato agenda roztržena mezi pět ministerstev a orientace v jednotlivých kompetencích je přinejmenším obtížná. Tento orgán, kterému můžeme pracovním říkát ministerstvo pro rodinu, by zajišťoval veškeré sociální služby prostřednictvím stávající sítě státních, ale i nestátních organizací. Všechny tyto organizace by ovšem mohly poskytovat služby pouze na základě časově omezené licence, která by zaručovala průběžnou kontrolu kvality poskytovaných služeb. Podobný systém by fungoval i na úrovni krajů. Dalším důležitým bodem změny systému by se mělo stát **výrazné zlepšení komunikace**, a to jak vertikálně (ministerstvo – kraje – konkrétní organizace), tak horizontálně (státní - nestátní organizace). Zavedení systému odborné **supervize** v organizacích poskytujících sociální služby je posledním bodem, který skupina navrhla jako prostředek zlepšení současného stavu.

Druhá skupina se zaměřila především na stávající **soudní systém a stav ústavních zařízení** u nás. Z úst přítomných právníků bylo především jasně řečeno, že bez kapacitního **navýšení počtu soudců** je jakékoliv výrazné urychlení soudních řízení nereálné. Soudcům by se mělo dostat **lepšího vzdělání** a hlavně jeho průběžného doplňování v problematice rodinného práva a **disciplín s tím souvisejících** (psychologie). Měla by se postupně měnit role soudců. Soudci by se měli stát součástí týmu, který řeší konkrétní krizovou situaci, což by na ně pochopitelně kladlo zvýšené nároky jak po stránce odborné, tak čistě lidské. Právo by mělo začít rozvíjet svojí **terapeutickou funkci**, soudce by se mohl stát průvodcem dítěte po dobu řešení problému a ne někým, kdo z velké dálky, nezasevěně a od „zeleného stolu“ rozhoduje o jeho dalším životě. Vznik **rodinných soudů a soudců**, kteří by se takto specializovali, by k tomu rozhodně přispěl.

V otázce **ústavní péče** se pracovní skupina shodla na několika zásadních principech:

- ústavní výchova by měla být skutečně **posledním řešením**. Měla by jí předcházet systematická práce v rodině a pokus o její sanaci.
- měl by pokračovat trend vzniku spíše menších „rodinných“ zařízení
- ústavy by se měly více otvírat okolí, a to jak fyzicky větší propojeností s komunitou, kde jsou umístěny, tak přebíráním nových metod a postupů
- měla by se zlepšit vzdělanostní a odborná struktura pracovníků ústavních zařízení
- měly by být vytvořeny jasné formulované standarty sociálních služeb platné stejně pro státní i nestátní organizace.

Třetí a poslední skupina pracovala na problémech týkajících se **výchovy a péče o dítě přímo v rodině a postavení rodiny v dnešní společnosti**. Členové pracovní skupiny se

shodli, že formulace konkrétních doporučení je v této oblasti velmi obtížná. Rodina je vnímána jako výsostně intimní území, kde jakékoliv zásahy státu jsou považovány za velmi rušivé, a to zvláště v souvislosti se zkušenostmi české společnosti z dob před rokem 1989. Posilování prestiže rodiny shora je tak velmi obtížné. Stát může rodinu posilovat spíše nepřímo, jako např. společným zdaněním manželů, lepší bytovou politikou a tím zlepšením dostupnosti bytů pro mladé rodiny. V každém případě se ale jedná o proces dlouhodobý, jehož výsledky se neprojeví v řádu měsíců či let, ale spíše desetiletí.

Zřejmé je však to, že opomíjení včasné prevence stojí – z dlouhodobého hlediska – stát a daňové poplatníky miliardy korun. Ještě více než v jiných oblastech zde totiž platí, že koruna vynaložená na prevenci má cenu sta korun vynaložených na nápravu, rehabilitaci, terapii, výstavbu a udržování dalších ústavních zařízení – výchovných, vazebních a vězeňských.

3.3. Průběžná spolupráce mezi některými zainteresovanými institucemi

Zatímco jsme se v rámci prací SNRP snažili monitorovat studie a práce zachycující alespoň zčásti stav naplňování dětských práv v ČR („Young Voices“ – Mladé hlasy, UNICEF; IEA studie 14tiletých; výzkum právního povědomí - ZSF JČU; vazební a vězeňské problémy žen a mladistvých – ČHV aj.), probíhaly na základě dvoustranných domluv konzultace a spolupráce s některými z neaktivnějších organizací, zapojených do našeho projektu.

Kromě již zmíněné spolupráce s Českým helsinským výborem je třeba zmínit konzultace a oponentury projektu občanského sdružení DOM, jehož výstupy („Zpráva o stávajícím stavu náhradní výchovné péče o děti a mládež bez rodinného zázemí v ČR (2001)“ a „Nová koncepce systému péče a podpory pro rodinu a dítě v ČR“) doporučujeme všem zájemcům o problematiku péče o děti a rodinu. Projekt DOMu považujeme za podstatný přínos k řešení této problematiky. Druhým okruhem spolupráce byla příprava pracovního sešitu ke Slabikáři práv dítěte pro žáky mladšího školního věku, který připravil pracovník SNRP spolu s Nadací Naše dítě a nakladatelstvím Portál. Nadace Naše dítě tak kromě krizové linky bezpečí a konkrétní pomoci jednotlivým dětem v rámci krizového centra realizuje pozoruhodný projekt osvěty, výchovy a vzdělávání v oblasti lidských a dětských práv. Jejím dalším přínosem je i realizace záměru, o němž jsme již v rámci našeho prvního pracovního semináře společně hovořili - realizace obecně přístupné webové stránky www.detskaprava.cz, která nabízí prostor všem zainteresovaným organizacím. Všem zájemcům doporučujeme, aby tuto doménu navštívili.

Předpokládáme, že vedle vlastních stránek SNRP vytvoříme později stránky „ohrožené děti“ a „children at risk“, na nichž zpřístupníme i seznam, katalog NNO, působících v této oblasti. Seznam nabízíme i na stránkách www.detskaprava.cz.

Pro důkladnější seznámení se s aktuálními problémy a přístupy k náhradní rodinné péči navštívili tři pracovníci SNRP spolu s dvěma pracovnicemi občanského sdružení DOM v srpnu 2002 evropskou konferenci Mezinárodní organizace pěstounské péče (IFCO) v Tampere ve Finsku a stali se při této příležitosti jejími členy. Přestože jsme si na jedné straně ověřili, že v oblasti výzkumu a koncepčních rozpracování systému péče o opuštěné či ohrožené děti držíme s okolním světem krok a mnohdy máme i co nabídnout (dlouhodobá sledování dětí vyrůstajících v odlišných výchovných podmínkách; návrh systému NRP a víceúrovňová koncepce psychické deprivace), potvrzuje se naše obava, že v oblasti realizace či implementace ztrácíme stále více dech i krok.

3.4. Druhý pracovní seminář

V polovině září roku 2002 proběhl druhý seminář, zaměřený na problematiku „Práv ohrožených a znevýhodněných dětí“. Tentokrát se ho patrně vzhledem k popovodňové situaci zúčastnili především zástupci organizací z Prahy. Pracovní skupina se věnovala především dvěma okruhům:

1. Organizace se vzájemně informovaly o vlastních aktivitách v oblasti dětských práv. Byla představena publikace „Dětská práva, participace a sociální služby“, která vyšla koncem roku 2001 (fakticky však až v roce 2002) na Jihočeské universitě v Českých Budějovicích. Představitelé Nadace Naše dítě zevrubně informovali o pokračování práce na Slabikáři práv dítěte a o chystané mediální kampani, spojené s rozšířeným vydáním tohoto slabikáře, včetně jeho metodického materiálu a pracovních listů. Zástupci Ekologického právního servisu informovali o programu doprovázení rodin v průběhu soudního procesu a obtížích, se kterými se v tomto směru setkávají. Na toto téma se rozproudila diskuse, ve které se účastníci shodli na několika **problematických místech v systému sociálních služeb**:

- Chybí dostupné právní poradenství pro rodiny, ve světě rozšířené občanské poradny u nás teprve rozbíhají svoji činnost v širším měřítku.
- Chybí, nebo je těžko dostupná následná péče či terapie, špatná provázanost služeb.
- Je problém s úhradou psychosociálních služeb ze strany VZP.
- Stále jsou nedostatky ve spolupráci mezi státními a nestátními subjekty.
- Málo se prosazuje interdisciplinární a týmový přístup.
- V obecnější rovině chybí jasná koncepce sociální práce.

2. Plán další vzájemné spolupráce. Ve druhé části semináře účastníci diskutovali o možnostech další spolupráce. Zástupci Nadace Naše dítě nabídli možnost spolupráce na připravovaných (a výše již zmíněných) internetových stránkách www.detskaprava.cz. Účastníci semináře tuto možnost uvítali, stejně jako myšlenku vzniku společného prostoru k výměně informací. Dalším námětem bylo zjištění možnosti spolupráce s Národní knihovnou na rešerších odborné literatury. Účastníci si stanovili plán společných aktivit do konce letošního roku.

3.5. Systémy péče o ohrožené děti - workshop s panem Chrisem Gardinerem

Pan Chris Gardiner je nejen zkušený britský pěstoun, ale i odborník na otázky péče o děti – tedy v oblasti, v níž se dlouhodobě angažuje v mnoha zemích celého světa; v současnosti mj. jako dobrovolník SNRP. Podílel se na reformě systému péče o děti na Ukrajině, pracoval jako expert UNICEF i jako předseda a člen výkonného výboru Mezinárodní organizace pěstounské péče (IFCO). Účastníky semináře seznámil s novými směry rozvoje pěstounské péče, přičemž teoretické modely ilustroval příklady z vlastní praxe.

Pro Českou republiku vyznělo nepříznivě (žel však oprávněně) úvodní konstatování, že na rozdíl od jiných postkomunistických zemí (o vyspělých zemích ani nemluvě) je u nás vzhledem k počtu obyvatel dlouhodobě nejvyšší počet dětí umístěných v ústavních zařízeních. Ačkoliv máme jako jediní na světě - díky dlouhodobému výzkumu profesora Matějčka a jeho kolegů - v ruce nezpochybnitelné empirické důkazy, že ústavní péče je ze všech možných řešení pro zdravý vývoj dětí to nejhorší, nepromítá se toto zjištění zdaleka do praxe naší sociální politiky. Ústavní péče je stále ještě nejčastějším řešením situace dítěte, které nemůže v dané chvíli vyrůstat ve své biologické rodině; sanace rodin a práce s rodinou v praxi naší sociální práce zcela chybí a sociální práce sama je velice často redukována na terénu vzdálenou administrativu. Prevence v praxi je téměř neznámá a náhradní rodinná péče je jen málokdy řešení, které by mělo napomoci zvládnání problémů a sanaci biologické rodiny dítěte.

Současné trendy v péči o děti ve světě jsou přitom zcela opačné. Postupně se stále více prosazuje cesta maximální **sanace biologické rodiny**. Existují propracované **systémy podpory a služeb ohroženým rodinám**. Ukazuje se, že tento přístup je nejen prospěšnější

pro vývoj dětí, ale v neposlední řadě i mnohem levnější než dlouhodobé umístění v ústavních zařízeních. Odchod dítěte z rodiny je vnímán jako skutečně krajní řešení a horní hranice délky pobytu v ústavním zařízení je ve většině zemí stanovena zákonem.

Jedním z prvků podpůrných systémů je **rozvoj krátkodobé a střednědobé terapeutické pěstounské péče**. Zvláště vybrané a vyškolené pěstounské rodiny jsou schopny převzít do péče děti z rodin, kde se objeví akutní potřeba umístit dítě alespoň na přechodnou dobu mimo vlastní rodinu. V podstatě se jedná o pomoc biologické rodině na přechodnou dobu, než si vyřeší problémy, které vedly k odchodu dětí z rodiny. V zahraničí je velká část dětí v pěstounských rodinách se souhlasem biologických rodičů. Děti s nimi neztrácejí kontakt. Rodiče toto řešení nevnímají jako trest, ale jako pomoc. Je to řešení použitelné v případě zdravotních i sociálních problémů (léčba ze závislosti, psychologické či psychiatrické problémy, vztahová krize, momentální tíživá sociální situace, dlouhodobá nemoc apod.).

V případě dětí s vážnými zdravotními nebo výchovnými problémy jsou **pěstouni** (nebo alespoň jeden z nich) **profesionálové**, kteří jsou odměňováni stejně jako sociální pracovníci. (Kteří jsou uznávanými, středoškolsky či vysokoškolsky vzdělanými, vycvičenými a supervidovanými odborníky, a podle toho jsou také náležitě finančně hodnoceni). Jsou součástí celého týmu – často jako jeho koordinátoři -, který se pravidelně schází, vypracovává individuální plán pro každé dítě a průběžně sleduje jeho naplňování. Pěstouni kromě toho v takovém případě vedou výchovné deníky dítěte a zúčastňují se všech jednání, která se dítěte týkají (včetně případných soudních).

V některých případech se pěstouni stávají po určitou dobu i supervizory biologických rodičů (většinou matky). Jedná se o velmi **intenzivní kontakt pěstounů s biologickou rodinou**. Matky, které mají o své děti zájem, ale nejsou z různých důvodů schopné se o ně momentálně starat, se zúčastňují života pěstounské rodiny. Mohou třeba denně docházet za svými dětmi, učit se starat o domácnost, zvládat běžné denní úkoly, přípravu s dětmi do školy apod. Nejen, že děti nestrádají ztrátou kontaktu s matkou, ale i matky jsou více motivovány k řešení svojí osobní situace.

Posledním typem pěstounské péče, o kterém Chris Gardiner hovořil, je tzv. **respitní pěstounská péče**. Je to vlastně nabídka krátkodobého ulehčení rodině. Často se jedná o rodiny, které se starají o svoje těžce postižené dítě, což je dlouhodobě velmi vyčerpávající. Stejně tak může jít o osamělého rodiče s pracovní dobou, která se neslučuje s péčí o dítě. Existuje pro ně tedy tato nabídka, kdy mohou v případě potřeby svoje dítě např. na víkend bez obav svěřit spolehlivým a vyškoleným lidem. Tito pěstouni potom plní funkci jakéhosi strýčka a tety.

Většina ze jmenovaných forem pěstounské péče je u nás dosud (zejména v praxi) téměř neznámá a vystoupení Chrise Gardinera vyvolalo mezi účastníky semináře rozsáhlou diskusi, která přerostla v kritické reflexe nedostatků současného systému a konstruktivní náměty na nezbytné změny jak v teoretickém a koncepčním přístupu, tak i v organizaci celého systému sociálních služeb a jejich bezprostřední praxi.

1. Shrnutí a závěry

Systematické zamyšlení nad jednotlivými etapami projektu a jejich výstupy nás přivedlo k závěrům, které se jak věcně, tak časově kryjí s nálezy a připomínkami hodnotícího výboru OSN v Ženevě při hodnocení poslední české zprávy o plnění Úmluvy o právech dítěte. Jak z našich zjištění, tak z hodnocení komise vyplývá:

- počty dětí v ústavní péči v ČR neklesají, a to i navzdory snižující se celkové porodnosti;

- umístění dítěte do ústavu je nejčastější odpovědí sociálních služeb na situaci ohroženého dítěte, a to i přesto, že jedním z hlavních důvodů odebrání dítěte z rodiny jsou důvody sociální;
- podpora a sanace ohrožených rodin v praxi sociálních služeb takřka neexistuje a představuje tak další doklad absence preventivních sociálních intervencí a služeb;
- děti jsou často umisťovány do ústavů daleko od rodičů a omezení či zákaz styku s biologickou rodinou bývá používán v některých ústavních zařízeních jako trest za špatné chování dítěte.

Z našich studií, výzkumů a realizovaných projektů dále vyplývá, že přes opakované intervence nejsou dostatečně rozvíjeny zvláštní formy profesionální (terapeutické) péče – např. krátkodobá jako výpomoc rodině v ohrožení; pro mladé těhotné matky bez rodinného zázemí; pro adolescenty bez rodin; respitní pěstounská péče jako výpomoc přetíženým rodinám (biologickým i náhradním), a to přesto, že návrhy a koncepce těchto služeb byly kompetentním státním orgánům a resortům předloženy již před řadou let (viz studie a koncepce vypracované SNRP). Ani komplexní návrh občanského sdružení DOM nebyl doposud vzat vážně v úvahu a nevyvolal, pokud zatím víme, na úrovni státních orgánů diskusi, která by alespoň vzdáleně připomínala diskuse neziskového sektoru v době vzniku projektu a při jeho oponenturách.

Současné nedostatky jsou, podle našeho názoru, zapříčiněny dvěma základními kategoriemi důvodů: 1) chybnými východisky a chybnou filosofií přístupu k péči o ohrožené děti a jejich rodiny a 2) systémovými chybami a nedostatky v dělbě kompetencí a odpovědností jednotlivých institucí, působících v oblasti péče o rodiny a děti.

Ad 1) **Chybná východiska a filosofie přístupu k péči o ohrožené děti a jejich rodiny** – převaha administrativy v oblasti sociální práce na úkor vlastní terénní a případové práce vede k tomu, že ohrožené děti a rodiny nejsou zavčas rozpoznány, detekovány a tudíž chybí včasná a účinná pomoc. Sociální terénní služby se doposud nestaly samozřejmou součástí sociálního pole potřebných rodin, ani součástí praktické sociální politiky státu. (Výjimky lze nalézt spíše v neziskovém sektoru – např. STŘEP, SNRP aj.). Dochází proto k tomu, že nejčastější (a značně pozdní) sociální intervencí je odebrání dítěte z rodiny a jeho umístění do začarovaného kruhu „pomalu pracující mlýnice ústavní péče“. Průměrné náklady na dítě zde přitom činí kolem 250.000 Kč ročně (rozmezí se pohybuje od 200.000 do 300.000). Včasná pomoc rodině by byla nepochybně levnější – státní náklady na pěstounskou péči činí přibližně 60.000 Kč na dítě ročně. Nejde tedy o hledání nových finančních zdrojů, ale o jejich realokaci – rozváznou, cílenou a vědomou si skutečností, že „koruna na prevenci má hodnotu nejméně stokoruny na nápravu, rehabilitaci a terapii“. (Angličané říkají „šilink na prevenci má hodnotu libry na terapii“). Přestože děti, které jsou nuceny vyrůstat mimo vlastní rodinu tvoří 1-2% celkové dětské populace, nejde zde a zanedbatelná čísla – počty dětí bez rodinného zázemí (ať již biologického či náhradního) představují v naší populaci přibližně deset až dvacet tisíc. Vezmeme-li v úvahu poznatky z našich dlouhodobých výzkumů (vysoká, takřka šedesátiprocentní trestná činnost chlapců a dvacetiprocentní trestná činnost děvčat vyrůstajících od útlého dětství v ústavních zařízeních) i výsledky nedávného šetření Českého helsinského výboru (mezi vazebně stíhanými a vězeňsky trestanými mladistvými, převážně chlapci, prošlo 10% dětskými domovy a 15% výchovnými ústavými) je zřejmé, že výdaje na ústavní péči nekončí odchodem dětí z dětských domovů a dalších ústavních zařízení pro mládež. Bylo by však chybou vinit z trestné činnosti těchto mladistvých a mladých dospělých ústavní zařízení nebo jejich pracovníky. Kdyby děti v ústavech zůstaly, nedopustily by se s největší pravděpodobností trestné činnosti, pro niž jsou v opačném případě stíhány. Na vině nejsou ústavní zařízení, ale nedostatek včas poskytnutého rodinného zázemí, které by děti připravilo na vstup do běžného, dospělého života a přitom tento přechod nevázalo na

uměle stanovenou kalendářní dospělost, ale uvádělo děti do života zvolna, postupně a již od samého dětství. Opomíjení prevence, a v tomto případě přímo nerespektování principu preambule Úmluvy, že „v zájmu plného a harmonického rozvoje osobnosti musí děti vyrůstat v rodinném prostředí, v atmosféře štěstí, lásky a porozumění“, je jádrem oné chybné filosofie a přístupu k péči o děti a rodiny. Většina úspěšných a osvědčených zahraničních preventivních programů (Healthy Families – Zdravé rodiny; Parents as First Teachers – Rodiče jako první učitelé aj.) je založena na filosofii, kterou vyjadřuje název jedné nedávno vydané publikace – „Zabránit špatnému zacházení s dětmi dříve, než se objeví“ (Stopping Child Maltreatment Before it Starts). Je škoda, že to, co jsme při prosazování podobných principů péče vykonali v ČR na poli zdravotní a sociální péče (školní lékaři; návštěvy dětských lékařů v rodině bezprostředně po narození nového dítěte; dorostoví lékaři; systém preventivních prohlídek) bylo neuváženě zrušeno či omezeno – vylito jako „ono pověstné pachole i s vaničkou“.

Ad 2) **Systémové chyby a nedostatky v dělbě kompetencí a odpovědností jednotlivých institucí, působících v oblasti péče o rodiny a děti.** Právě proto, že jsme přesvědčeni o tom, že v souladu s Úmluvou o právech dítěte (preambule, články 2,3,5,9,10,12 aj.) je garantem ochrany a péče o dítě stát (smluvní strana Úmluvy), jsme nuceni podrobit státní orgány a jejich organizaci ochrany a péče o dítě kritice tam, kde – nejen podle našeho soudu, ale i „soudu mezinárodního“ – (viz hodnocení zprávy o plnění Úmluvy) tuto svou funkci plní nesystematicky a nedostatečně. Kritika, kterou v tomto ohledu vznášíme, není přitom ničím novým. Je vznášena od dob prvních deprivacních studií Pražské školy profesorů Langmeiera a Matějčka, tedy zhruba od šedesátých let minulého století. Ani komunistické vlády, ani vlády demokratického Československa a později České republiky ji však doposud nebraly na vědomí a nevěnovaly jí potřebnou pozornost. Oč jde? V oblasti péče o rodinu a dítě existuje řada institucí – ministerstev, které mají na starosti dílčí, partikulární problémy péče a výchovy dítěte: ministerstvo práce a sociálních věcí; ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy; ministerstvo zdravotnictví; ministerstvo spravedlnosti a ministerstvo vnitra. Žádné z nich však není v posledku odpovědné za celkovou, komplexní problematiku péče, výchovy a ochrany dítěte. V důsledku toho není vlastně nikdo ani odpovědný, ani kompetentní, jedná-li se např. o ohrožené a zároveň zdravotně postižené dítě svobodné matky alkoholičky. Každá z uvedených institucí se snaží při dělbě rozpočtového koláče zakrojit co největší kus, při řešení podobných konkrétních případů však volí strategii „přehazování horkého bramboru“ některé z ostatních institucí. Snaha vytvořit mezipříslušné orgány či výbory, do nichž byli přizváni odborníci i z nestátní, neziskové sféry, byla již při svém vzniku podmínována skutečností, že tyto orgány nebyly vybaveny žádnou kompetencí a toliko pomyslnou odpovědností, která se nejčastěji promítala do snahy státních úředníků (povětšinou náměstků či ředitelů odborů) úkolovat (bezplatně) odborníky z neziskové sféry prací, která byla v náplni jejich odborů či oddělení a na niž jejich vlastní úředníci z nejrůznějších důvodů nestačili. Není proto divu, že jak mezipříslušný Výbor pro děti, rodinu a mládež i sekce pro práva dítěte při úřadu vládního zmocněnce pro lidská práva po několika letech zanikly bez většího užítu pro tuto zemi.

Za systémovou chybu proto v tomto případě považujeme **absenci jedné odpovědné a kompetentní státní instituce**, která by měla na starosti celou problematiku péče, výchovy a ochrany dítěte – samozřejmě ve spojení s péčí a podporou rodiny. Zda by to mělo být ministerstvo pro rodinu, dítě a sociální věci (s komplementem ministerstva školství a práce), by mělo být předmětem odborné diskuse. Mnohé státy v našem okolí již k podobnému řešení přistoupily (viz např. Slovensko).

Za účelem podnětí odborné rozpravy o těchto závažných problémech proto navrhuje:

- 1) seznámit s našimi závěry vládu a její odpovědné činitele, tedy: premiéra a ministry příslušných ministerstev, nejlépe formou otevřeného dopisu;
- 2) seznámit s nimi též příslušné výbory dolní i horní sněmovny parlamentu ČR;
- 3) seznámit s našimi nálezy, závěry a doporučeními sdělovací prostředky, především denní tisk (ČTK), popř. i rozhlas a televizi;
- 4) a společně s ostatními zaangažovanými neziskovými organizacemi a odborníky ze státního a nestátního sektoru sledovat rozpravu a postup řešení všech zmíněných problémů a nedopustit, aby diskuse utichla dříve, než budou tyto problémy koncepčně a systémově řešeny, resp. vyřešeny. Předpokládáme, že podobně jako SNRP, DOM, Nadace Naše dítě, Český helsinský výbor a jiné neziskové organizace budou ochotny se do tohoto procesu zapojit, přičemž předpokládáme, že tento svůj souhlas vyjádří připojením svých podpisů (podpisů svých zástupců) pod otevřený dopis vládě a parlamentu ČR. Koncept dopisu zájemcům zašleme.

Literatura:

- AMMERMAN R.T., HERSEN M. (eds). *Handbook of Prevention and Treatment with Children and Adolescents*, New York: John Wiley and Sons, Inc., 1997
- BOWLBY J. *Child Care and Growth of Love*. Pelican, Penguin Books, 1972
- BUBLEOVÁ V., KOVAŘÍK J.. *Náhradní péče o děti (2002)*, in: Zpráva Českého helsinského výboru o stavu lidských práv v České republice v roce 2001. Praha: ČHV, 2002
- DUNOVSKÝ J. a kol. *Sociální pediatrie – vybrané kapitoly*. Praha: Grada, 1999
- DUNOVSKÝ J.. *Plnění Úmluvy o právech dítěte v České republice podle hodnocení Výboru OSN pro dětská práva*. Česko-Slovenská pediatrie roč. 56; 10/2001, 2001
- DUNOVSKÝ J., DYTRYCH Z., MATĚJČEK Z. a kol. *Týrané, zneužívané a zanedbávané dítě*. Praha: Grada, 1995
- ERIKSON, E.,H. *Childhood and Society*. Penguin. 1965
- ERIKSON, E.,H.. *Growth and Crises of the Healthy Personality*, in Lazarus R., Opton E.,M., Jr, "Personality". Penguin Modern Psychology, 1967
- ERIKSON, E.,H.. *Životní cyklus rozšířený a dokončený*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997
- GUTEMAN N.B.. *Stopping Child Maltreatment Before it Starts*. Emerging Horizons in Early Home Visitation Services, Sage – SSHS. Thousand Oaks. London. 2001
- HELUS Z. *Psychologické problémy socializace osobnosti*. Praha. 1973
- HELUS Z. *Vyznat se v dětech*. Praha: SPN, 1984
- GARBARINO J. *Raising Children in a Socially Toxic Environment*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 1995
- KOVAŘÍK J. *Příspěvek k srovnávací studii jednotlivých typů náhradní rodinné péče*. diplomová a disertační práce, FFUK, Praha: 1973
- KOVAŘÍK J. (ed.). *Metodika odborných služeb v náhradní rodinné péči*. Praha: MPSV ČSR, 1979
- KOVAŘÍK J. *Ohrožené děti po dvaceti letech*, in: Diet'a v ohrožení III, Ochrana rodiny

- v meniacom se svete Interdisciplinárna konferencia. Bratislava: IUVENTA, 1993
- KOVAŘÍK J. a kol. *Dětská práva, právní povědomí, participace a sociální práce*. České Budějovice: ZSF JU, 2002
- KOVAŘÍK J. *Posuzování potřeb ohrožených dětí*. in: Matoušek O. Řízení a metody sociální práce, Praha: Portál, 2003
- LANGMEIER J., MATĚJČEK Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: Avicenum, 1968, 1974
- LANGMEIER J., KREJČÍŘOVÁ D. *Vývojová psychologie*, Praha: Grada, 1998
- MATĚJČEK Z. *Co děti nejvíc potřebují*. Praha: Portál, 1994
- MATĚJČEK Z. *O rodině vlastní, nevlastní a náhradní*. Praha: Portál, 1994
- MATĚJČEK Z. a kol. *Náhradní rodinná péče*. Praha: Portál, 1999
- MATĚJČEK Z. *Co, kdy a jak ve výchově dětí*. Praha: Portál, 1996
- MATĚJČEK Z., LANGMEIER J. *Počátky našeho duševního života*. Praha: Panorama, 1986
- MATĚJČEK Z., BUBLEOVÁ V., KOVAŘÍK J. *Pozdní následky psychické deprivace a subdeprivace*. Praha: Portál, 1997
- MATOUŠEK O. *Řízení a metody sociální práce*. Praha: Portál, 2003
- MELTON B.B., THOMPSON R.A., SMALL M.A. eds. *Toward a Child-Centered, Neighborhood-Based Child Protection System. A Report of the Consortium on Children, Families and the Law*. London: Praeger, Westport, Connecticut. 2002
- PECHSTEIN J. *Zur Bedeutung sinnesphysiologisch vermittelter Umweltreize in der frühkindlichen Entwicklung*. in: Mitteilunge der Arbeitgemeinschaft für Jugendpflege und Jugendfürsorge 49/50. 1967
- PECHSTEIN J. *Frühkindliche Deprivation durch Massenpflege*. Fortschritte der Medizin no.9. 1968
- PECHSTEIN J. *Entwicklungsphysiologische Untersuchungen an Säuglingen und Kleinkindern in Heimen. Beitrag zur Frage der frühkindlichen Deprivation*. Monatschrift für Kinderheilkunde 116, no. 6. 1968
- ŘÍČAN P. *Cesta životem*. Praha: Panorama, 1989
- SHONKOFF J.P., PHILIPS D.A. eds. *From Neurons to Neighborhoods. The Science of Early Child Development*. Committee on Integrating the Science of Early Child Development, Washington, D.C.: National Academy Press, 2000
- SCHAFFER H.R. *Rozhodujeme o dětech*, MPSV, Praha. 1994
- SVOBODOVÁ M., VRTBOVSKÁ P. *Zpráva o stávajícím stavu náhradní výchovné péče o děti a mládež bez rodinného zázemí v ČR (2001)*. Praha: DOM, 2002
- SVOBODOVÁ M., VRTBOVSKÁ P. *Nová koncepce péče a pro rodinu a dítě v ČR*. Praha: DOM, 2002
- VÁGNEROVÁ M. *Vývojová psychologie – dětství, dospělost, stáří*. Praha: Portál, 2000
- Zpráva Českého helsinského výboru o stavu lidských práv v České republice v roce 2001*. Praha: ČHV, 2002